

Վանիկ Վիրաբյան

1918 թ. ՎՐԱՑ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԵՎ ՍԿԶԲԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ, ՀՅՂ ԵՎ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ¹

Բանալի բառեր. Վրաց-հայկական պատերազմ, հանրապետություն, Անդրկովկաս, Հայաստան, Վրաստան, գործ, Դրո, Լոռի-Ախալքալաք, Բորչալու, ռազմական, բանա, տարածքային վեճեր, ռազմական գործողություններ, Էլզաս-Լոթարինգիա, Թիֆլիս, Երևան, Մեծ Բրիտանիա, ռազմական առճակառույց:

1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանի կողմից գործադրված բոլոր ջանքերը կարգավորելու հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները՝ դիվանագիտական-քաղաքական էական արդյունքներ չտվեցին, ռազմավարական քայլերը մտան փակուղի, և «եղբայրական» Վրաստանը էապես նպաստեց դրան, քանզի վերջինիս համար անընդունելի եղան վիճարկելի դարձած Լոռի-Ախալքալաքի հիմնահարցի լուծման բոլոր խաղաղ տարբերակները: Այսինքն պատերազմը դարձավ վրացական իշխանությունների համար տարածքային վիճելի հարցերի լուծման միակ ընդունելի միջոցը: Այս հանգամանքն է ժամանակին դիպուկ նկատել հայտնի գերմանացի ռազմագետ Կ. Կլաուզեվիցը. «Պատերազմը ոչ միայն քաղաքական ակտ է, այլև և քաղաքականության իսկական գործիք, քաղաքական հարաբերությունների շարունակություն, դրանց իրագործումը այլ միջոցներով»², և որ բոլոր հանգամանքների պարագայում պատերազմը չպետք է դիտարկվի ոչ որպես ինչ-որ մի ինքնուրույն բան, այլ որպես «քաղաքականության գործիք»³: Ըստ այդմ կանխել պատերազմը՝ չհաջողվեց, վրաց պետական գործիչների և զորավարների կողմից տվյալ իրավիճակում այն ըմբռնվեց ձեռնարկվող պատերազմը որպես նախորդ քաղաքական փուլի շարունակություն և դրա հակառակվելու ձգտումները գործնականում զրոյացվեցին և այն դարձավ յուրահատուկ հայկական «*Էլզաս-Լոթարինգիա*» հայ ժողովրդի համար: Այն սկսվեց դեկտեմբերի 13-ին: Այդ մասին շատ դիպուկ է նկատում Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին. «Դեկտեմբերի սկզբներին ծագեց կարճատև հայ-վրացական պատերազմը:

Երբ թուրքական բանակ՝ Ալեքսանդրապոլի վրայից անցնելով՝ հասաւ Փամբակ ու գրաւեց Ղարաքիլիսան, վրացիները օգտուեցին հանգամանքից ու զօրքերը մտցրին Հայկական Լօռին: Պատրուակը այն էր, թե ուզում են կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դէպի Թիֆլիս: Բայց թուրքերի հեռանալուց յետո էլ վրացիները չուզեցին դատարկել Լօռին, ընդհակառակը, եռանդօրեն աշխատում էին ամրացնել ու յաւերժացնել իրենց տիրապետութիւնը, իսկ տեղացիների դժգոհութեան արտահայտութիւնները խեղդում էին դաժանօրեն:

Լօռին-կրվածադիկ էր Հայաստանի եւ Վրաստանի միջև, ամենից ցաւոտը հայ-վրացական սահմանային վեճերի մեջ:

Մեզ վրա ճնշում գործ դնելու նպատակով, Վրաստանը փաստօրեն կտրել էր մեր հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ, փակել էր մեր սահմանները, նույնիսկ այն հացը, որ ուղարկւում էր դրսից մեր սովամահ գաղթականութիւնը կերակրելու համար, այդ հացն էր հանդիպում Վրաստանում բազմազան արգելքների ու ուշանում էր, լրիւ չէր հասնում տեղը:

¹ Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18T-6A068 «Հայկական զինուժը 1914-1920 թթ.») շրջանակներում:

² Клаузевиц К., О войне, перевод с немецкого А. К.Рачинского, Москва, Государственное военное изд-во, 1934, с. 27:

³ Նույն տեղում, էջ 30:

Վրաստանը գրաւել էր Լօռին, փակել երկաթուղին ու պաշարել մեզ, այն էր պատերազմի հիմնական պատճառը:

Իսկ անմիջական առիթը՝ Լոռուայ մի քանի հայ գիւղերի ապստամբութիւնն էր եւ Վրաց կառավարութեան գործադրած անհամապատասխան խիստ միջոցները, կարծես կառավարութիւնը առիթ էր որոնում (ու նույնիսկ ինքը ստեղծում) որպէսզի կոտորի ու սիւսի կի հայ ազգաբնակչութիւնը»¹:

Վրաց-հայկական պատերազմի տարեգիրներից մեկը՝ Ս. Վրացյանը այդ առումով ունի հետաքրքիր դիտարկում. «Անմիտ էր այդ պատերազմը, խելացնոր, բայց անխուսափելի:...Վրացիները պատճառ դարձան այդ պատերազմին՝ գրաւելով հայկական հողերը, փակելով երկաթուղային արտասահմանից Հայաստան բերուող պարենի առջեւ, սովամահութեան մատնելով հայ ժողովուրդը: Հայերին ոչինչ չէր մնում անել, բայց եթէ գէնքի դիմել»²: Դրա հետ մեկտեղ մերժում է Քաջագունու տեսակետը, որը վրաց-հայկական պատերազմի սանձազերծման գործում հավանական է համարում «ռուս սպաների պրովոկացիան», գտնում էր, որ «այն օրերի հայ-վրացական յարաբերութիւնների մէջ առանց այն էլ այնքան շատ պայթուցիկ նիւթ էր հաւաքուած, որ ընդհանրում առաջ բերելու համար ամենեւին կարիք չկար «ռուս սպաների պրովոկացիայի, ...որ իրականութեան մէջ, ռուս սպաները ո՛չ մի դեր չեն էլ կատարել հայ-վրացական պատերազմի սկզբնաւորութեան խնդրում»³» «Հ.Յ.Ղաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գրքի առթիվ նա ուղղակի գալիս է հետևյալ եզրահանգմանը, որ Վրաստանի բռնած դիրքն «անվիճելիօրէն դատապարտելի էր», սակայն միաժամանակ խոստովանում. «Այո՛, հայ-վրացական պատերազմը չարիք էր, ավելին ասեմ, աղէտ էր, բայց նա, դժբախտաբար, անխուսափելի էր այն մթնոլորտում, որ վրաց շովէն կառավարութիւնն ու ղեկավար շրջաններն էին ստեղծել: Եւ եթէ հայերից էլ կային տարրեր, որոնք զրգռում եւ ուշեղացնում էին վրաց շովինիզմը, յամենայն դէպս, Հայաստանի ղեկավարները չէին: Մասամբ այդ հարցում վատ դեր կատարեց Թիֆլիսի հայ բուրժուազիան եւ, ընդհանրապէս, Թիֆլիսի հայ մամուլը, որն իր անհաւասարակչիւ ու ջղագար արտայայտութիւններով իւր էր լեցնում վրաց շովինիստական խարոյկի վրա. Բայց սա էլ չափազանց աննշան երեւոյթ էր, որպէսզի նրան կարելի լինէր որեւէ վճռական ազդեցութիւն վերագրել հայ-վրացական պատերազմի ծագման հարցում»⁴:

Պատերազմի առաջին իսկ պահից Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանը, տեղ-տեղ ինքն իրեն հակասելով և գրգռիչ բանավեճի մեջ մտնելով Հովի. Քաջագունու հետ, որն ինչ-որ տեղ կուսակցական ամբիցիաների հարց էր, կարծես թե ջուր է ցնում վրացիների ջրաղացին, պնդելով, թե «ինձքան էլ գրգռիչ լինէր վրաց կառավարության բռնած ընթացքը՝ Հայաստանի կառավարութիւնը չպետք է ենթարկվէր պրովոկացիայի»⁵, որ «հայ-վրացական պատերազմի պատասխանատվութիւնը ընկնում է ամբողջովին Քաջագունու կազմած կոալիցիոն կառավարության վրա և [ոչ] երբե՛ք Ղաշնակցության վրա»⁶, ինչը թյուրըմբռնողութեան արդյունք է, ավելացրած դրան նաև այն հանգամանքը, որ Ջամալյանը արհեստական և մտացածին անջրպետ է ստեղծում ՀՀ կառավարության և ՀՅ Ղաշնակցության միջև, չնայած պարզից էլ պարզ էր, որ Առաջին Հանրապետության կառավարութիւնը գրեթէ բացառապէս բաղկացած էր դաշնակցականներից: Հակասական է և կիսատ-պռատ հիմնավորված Ջամալյանի մեկ այլ տեսակետ ևս, որը իրադրության և քաղաքական վիճակի ոչ ճիշտ ըմբռնման արդյունք է և հանգում է հետևյալին. «Այնպես որ, մեր առաջին կոալիցիոն

¹ Տե՛ս Քաջագունու Յովի., Հ. Յ. Ղաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս. Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1923, էջ 34-35:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր. Դէմքեր. Ապրումներ. Հատոր Դ., Բէյրութ, տպ. «Մշակ», 1965, էջ 186:

³ Վրացեան Ս., Խարխափումներ «Հ.Յ.Ղաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գրքի առթիւ, Պոսթըն, «Հայրենիք» տպարան, 1924, էջ 56:

⁴ Վրացեան Ս., Խարխափումներ «Հ.Յ.Ղաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գրքի առթիւ, էջ 57-58:

⁵ Ջամալյան Ա., Հ. Քաջագունուին և Հ. Յ. Ղաշնակցութիւնը, Ե., Հայկ. ուսումնասիրութիւնների ԱՆԻ հիմնադրամ, 2016, էջ 80:

⁶ Նույն տեղում, էջ 81:

կառավարությունն ի վիճակի էր թե՛ պատերազմով, թե՛ իրավախոհությամբ սեղանի վրա դնելու հայ-վրացական վեճերը, այստեղ անկասկած քիչ դեր չի կատարել նաև նրա [Քաջազնունու – Վ. Վ.] սեփական ապիկարությունը, նրա քաղաքական տհասությունը և պետական կյանքը վարելու անպատասխանատվությունը»¹:

Հայտնի պատմաբան Լեոն շատ հետաքրքիր և ինչ-որ տեղ վիճարկելի դիտարկում ունի հայ-վրացական պատերազմի սկզբի, բնույթի, հետևանքների և հնարավոր արդյունքների վերաբերյալ. «1918-ի վերջերին շատ սուր կերպարանք ընդունեց սահմանաշին վեճը հայերի եւ վրացիների միջեւ Լոռիում: Երկու կողմերն էլ մեղավոր էին. Վրացիները գուցե ավելի շատ, որովհետեւ ռազմատենչ նացիոնալիզմը նրանց մեջ չափազանց առաջ էր գնացել շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նրանք ամենքից շատ ունեին ռազմամթերք եւ պատերազմական հանդերձանքներ, որ մնացել էին ռուսներից եւ մասամբ էլ ձեռք բերվել հեռացած գերմանացիներից: Սակայն վեճը շատ հեշտ կարելի էր լուծել բանակցություններով:

Դրոն այդպես չուզեց: Պատերազմ... չէր ուզում հենց ինքը՝ դաշնակցական կառավարությունը, որ արգելել էր Դրոյին անցնել սահմանը: Մի քանի օրվա ձգձգումներից հետո Դրոն, պատճառ բերելով, որ վրացական զորքերը բռնություններ են կատարում Լոռու մի քանի հայաբնակ գյուղերում, թույլտվություն խնդրեց պատերազմական գործողություններ սկսելու: Այդ թույլտվությունը նրան չտրվեց: Այն ժամանակ նա հեռագրեց՝ թեեւ չէք թույլատրում, բայց ես անցնում եմ սահմանը: Դաշնակցական կառավարությունն ի՞նչ կարող էր անել իր ամենակարող խմբապետին, եթե ոչ հնազանդվել նրան, իսկ ժողովրդական կուսակցության անդամներն էլ համակերպվեցին այդ հնազանդությանը՝ իրենց ողորմելի պորտֆելները պահպանելու համար...»²:

Բավականին ինքնատիպ է նաև Լեոյի տեսակետը այդ պատերազմի հնարավոր կանխման վերաբերյալ դեռ խանձուրարում՝ պատերազմի բոցը մարելու նրանց գործադրած ջանքերի առումով. «Եվ այսպես պայթեց հայ-վրացական պատերազմը: Եթե երբեւիցե հայ պատմագրությունը պիտի հավաքի, դասավորի եւ արձանագրի այն բոլոր թշվառությունները, որոնք թափվեցին կովկասահայ ժողովրդի գլխին 1918-ի ապրիլից սկսած, ուսումնասիրողը շատ պիտի ապշի՝ տեսնելով այդ սարսափների ծովի վերջում այս ոճրագործությունը՝ մի պատերազմ, անհասկանալի, ամոթաբեր ու վայրենի բոլոր տեսակետներից, բայց հախուռն եւ սանձակտուր ֆիդայականությունից... Անգլիական հրամանատարությունն, իհարկե, կարող էր հենց առաջին րոպեից կանգնել կռվողների մեջտեղը եւ թույլ չտալ, որ արյունահեղություն լինի: Բայց չարավ այս, որովհետեւ այսպիսի մի քայլ կհակասեր անգլիական ավանդական քաղաքականությանը: ... Իրար բզկտող կողմեր, եւ ինքը մեջտեղ՝ իբրեւ իրավարար եւ հաշտեցնող. Այս դերի մեջ էր նա առաջին անգամ իրեն ցույց տալիս՝ Անդրկովկասը իր զորքերով գրավելուց հետո»³:

Կողմերի մոտ ցանկություն է եղել ստեղծել քննող հանձնաժողով՝ վիճարկելի հարցերի խաղաղ ձանապարհով լուծման համար: Սակայն պատմաբան Վ. Սարգսյանը մեջբերելով ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ Հ. Հախվերդյանի տեսակետն այն մասին, որ «Դրոն ստեղծել էր այնպիսի վիճակ, երբ հրանոթներն իրենք են կրակում», գործնականում հավանական է համարում այդ փաստի իրողությունը, միաժամանակ կարծելով, որ Դրոյի դեկտեմբերի 11-ի վերջնագիրը հանգեցրեց պատերազմի, սակայն միաժամանակ եզրահանգելով, որ Դրոն պարզապես լինելով սահմանագծում և տեսնելով պատերազմի անխուսափելիությունը, ջանում էր, որ Հայաստանի կառավարությունն այլևս չխուսափի հասունացած ու անխուսափելի ռազմական առձակատումից, որն ավելի թանկ էր նստում շրջափակված Հայաստանի վրա, որն այդպես էր հասկացել Սիմեոն Մոխիվանին⁴ Դրոյի հետ Ալեքսանդրապոլում ունեցած զրույցից, որը Մոխիվանուն

¹ Նույն տեղում:

² Լեո, Անցյալից: Հուշագրություն, Ե., «Շեն», 2009, էջ 382-383:

³ Նույն տեղում, էջ 383:

⁴ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 228-229: Սիմյոն Մոխիվանի – Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում, որին անգամ սեփական հայրենիքում համարում էին ապաշնորհի և ամենաանարժան անձնավորությունը և դեսպանը, որ երբևէ Վրաստանն ուղարկել է հա-

նոր հանդիպման ժամանակ, արդեն Ղարաքիլիսայում, ներկայացրել էր նոր և լրացուցիչ պահանջներ, որոնք, ըստ Կ. Սարդարյանի մոտեցման, որը համընկնում է վրաց պատվիրակի կազմած մոտեցման հետ, կարող էին և հավավանաբար նպաստել էին իրավիճակի սրմանը՝ ընդհուպ մինչև ողբերգական ավարտ¹, այդ պահին առաջ բերելով հարցադրում, որ կարելի էր Դրոյին հակառակը համոզել և դրանով իսկ գուցե նաև խուսափել հայ-վրացական ռազմական առձակատումից: Եվ ավելին, Կ. Սարդարյանը բերելով նոր փաստեր, որ իբր թե Մդիվանին Ս. Տիգրանյանին տեղեկացնելով, որ Սանահին և Ալավերդի կայարաններում դեկտեմբերի 10-11-ին հայերը վրացական զորամասերի վրա կրակ են բացել, սակայն վրացական կողմը չի պատասխանել, դրանից ել ելնելով ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարին հայտնվել է, որպեսզի նա իմանա, որ Լոռում ապստամբության և ռազմական գործողությունների նախաձեռնողը Դրոն է: Այնուհետև ներկայացվում է այն վարկածը, թե այդ պնդումով հանդերձ իբր թե Մդիվանին փորձել է նաև պարզել, թե տարածայնություններ եղել են արդյոք ՀՀ կառավարության և Դրոյի բռնած կոշտ դիրքորոշման միջև, որ ըստ էության տարբերություն չկար Դրոյի դեկտեմբերի 11-ի վերջնագրի և ՀՀ կառավարության կողմից Վրաստանին ներկայացված դեկտեմբերի 9-ի նոտայի միջև,² կարծես թե այդ պահին Վրաստանը խաղարարի դեր էր ստանձնել՝ ձգտելով պատերազմը կանխել, իսկ Հայաստանն ընդհակառակը՝ ամեն կերպ նետվում էր պատերազմի թո՛հ ու բո՛հի մեջ: Ինքնին հասկանալի է, որ Վրաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը պարզապես ճարակորեն մանևրում էր, փորձելով շփոթ առաջ բերել հակառակորդի շարքերում, միաժամանակ ձգտելով հնարավորինս առավելագույն ջանքեր գրծադրել՝ իրերի նման դասավորությունը պահպանել և ձգձգել տեղեկատվության, այդ պարագայում՝ շտապ հեռագրի տեղին առաքումը, որը ձեռնառու էր Վրաստանին՝ Հայաստանին նոր մեղադրանքներ ներկայացնելու համար որպես պատերազմի հրձիգներ:

Բավականին ամբողջական և ուշագրավ է Հայաստանի Սովետական Հանրագիտարանի համապատասխան հատորում գետեղված կարծիքը հայ-վրացական պատերազմի ծագման սկզբի և պատճառների մասին: «Այն հակասությունները, որոնք հանգեցրին Անդրկովկասյան Սեյմի վերացմանը, երեք ազգ. հանրապետությունների ստեղծումից հետո ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի սրվեցին, վերաճեցին զինված ընդհարումների նրանց միջև: Դեռևս 1918-ի մայիսին, երբ թուրքական զորքերը մտել էին Անդրկովկաս, վրացական մենչևիկները, նրանց առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս կանխելու պատրվակով, իրենց զորքերը մտցրին Լոռի: 1918-ի վերջին, երբ թուրք զորքերը թողեցին Անդրկովկասի սահմանները, Վրաստանի մենչևիկյան կառավարությունը հրաժարվեց Լոռին վերադարձնել Հայաստանին: 1918-ի դեկտեմբերին Վրաստանի և Հայաստանի միջև Լոռու համար պատերազմական գործողություններ սկսվեցին: Ընդհարմանը միջամտեցին Անտանտի երկրները: Անգլիացիների առաջարկով Բորչալուի գավառից ստեղծվեց «չեզոք գոտի», որն ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Լոռին: Անգլիական զորքերը մտան «Չեզոք գոտի»: Այդպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունից խլվեցին նրա հյուսիսային շրջանները»³:

Վրաց-հայկական պատերազմի մեջ բուլշևիկյան պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն մեղադրում է Մեծ Բրիտանիային. «Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների մեծ հովանավորը՝ Անգլիան և նրա գործակալները, իրենց տիրապետությունը հիմնելով «բաժանիր և տիրիր» սկզբունքի վրա, պատերազմ են հրահրում Վրաստանի և Հայաստանի միջև: Եթե Վրաստանի և Հայաստանի փոխհարաբերությունների ամբողջ պատմությունը երբեք պատերազմ չի տեսել այդ երկու եղբայրական ժողովուրդների միջև, ապա բավական եղավ, թույլ տվեք ասել, սոցիալիստների՝ մեն-

րևան պետություն՝ Փառնազ թագավորից ի վեր: Տե՛ս Գերոնտի Քիքոչե, Ժամանակակցի գրառումներ, «Մնաթոբի», № 1, 1989:

¹ Տե՛ս Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Ե., «Նաիրի» հրատ., 2003, էջ 72-73:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

³ Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (ՀՍՀ). «Սովետական Հայաստան», Ե., 1987, էջ 162:

շահակների և դաշնակների՝ իշխանության գլուխ անցնելը և երկու եղբայրական ժողովուրդները մահացու կռիվ սկսեցին ինչ-որ մի պատառ հողի համար, թափելով հարյուրավոր բանվորների և գյուղացիների՝ հայերի և վրացիների արյունը ի հաճույս անգլիական վաճառականների և արդյունաբերողների, որոնք օգտվեցին դրանից, որպեսզի թե՛ մենշևիկյան և թե՛ դաշնակցական բանդիտներին քշեին վիճելի տերիտորիայից և հայտարարեին չեզոք գոտի, այսինքն զգեին իրենց ծեռքը, որը և նրանք արին: Հիմարացված դաշնակներն ու մենշևիկները բացատրություններ էին տալիս պառլամենտ-բալագանում՝ ոմանք Երևանում, մյուսները՝ ի դեմս ժողդանիայի, Թիֆլիսում: Վրացական ռազմատենչ նացիոնալիստների այն հարցին, թե ինչու՞ պատերազմը դադարեց և ինչու՞ այն անհետևանք ավարտվեց, ավեհեր ծերունի Ն. Ժորդանիան, որը ծերության հասակում դարձել էր համաշխարհային իմպերիալիզմի սպասավորը, իր մարդակեր նացիոնալիստներին շփոթված պատասխանում էր, թե պատերազմը դադարեց, որովհետև «Անգլիայի միջամտության հետևանքով պատերազմը կորցրեց իր հեռանկարը...»¹: Ավելին, 1919 թ. փետրվարի 15-ին գեներալ Ֆորոստյեր-Ուոքերի հետ ունեցած երկխոսության ժամանակ ինքն իրեն հակասելով, Նոյ Ժորդանիան բավականին իրատեսական բնութագիր է տալիս անգլիացիների գործունեությանը Անդրկովկասում, պնդելով, որ հենց դաշնակիցների ժամանումով իրավիճակը Անդրկովկասում կտրուկ փոխվեց. «Մենք անկախություն հռչակեցինք 1918 թ. մայիսի 26-ին և մինչև դաշնակիցների մեզ մոտ գալը (Անդրկովկաս-Վ. Վ.), զբաղված էինք բացառապես մեր նոր պետական կյանքի շինարարությամբ: Մենք ոչ ոքի հետ չենք պատարազմել և ոչ մի տեղ թշնամի չունեինք: Մեր բարեկեցության միակ վտանգը բոլշևիկներն էին, բայց մենք նրանց քշեցինք Սոչիից մյուս կողմը, և մեր պետությունը ազատվեց այդ վտանգից: Կրկնում եմ, բոլոր մեզ շրջապատողների հետ մենք ապրում էինք խաղաղության մեջ:

Դաշնակիցների գալուց հետո պատկերը խիստ կերպով փոխվեց. մենք ամբողջ ժամանակ պատերազմում ենք: Նախ՝ Հայաստանի դավադիր հարձակումը, յետոյ՝ կամավորականների առաջխաղացումը և, վերջապես՝ թուրք-թաթարական հորդանների ներխուժումը մեր երկիրը Արդահանի կողմից դեպի Ախալցխա: Ես առանձնապես իրավիրում եմ ձեր ուշադրությունը վերջին փաստի վրա: Վրաստանի կառավարությունը միտ համարել է, որ Բաթումի և Արդահանի շրջանները գտնվում են բրիտանական զինվորական ուժերի անմիջական ազդեցության և կառավարության ներքո, և ես ենթադրում եմ, որ թուրք բանակի ասկյարներն ու սպաները կհեռացվեն այդ հողամասերից անգլիական իրամանատարության կարգադրությամբ:... Կարսի շրջանի վերաբերմամբ մենք ենթադրում էինք, և հիմք ունեինք դրա համար, որ նա օրինական հիմունքներով պիտի հանձնվի Հայաստանին: Մինչդեռ իմ հիշած տարածության վրա կազմվել է նոր ինքնակոչ մի պետություն, որը բաց կերպով հայտարարում է, որ ինքը գտնվում է Անգլիայի անմիջական հովանավորության տակ»²: Իսկ Եվգ. Գեգեչկորին անգամ իր պատրաստակամությունն է արտահայտել օգնել անգլիացիներին, միաժամանակ պնդելով, որ որ իրենց զորքերը մշտապես կառաջարկեն իրենց ծառայությունները, սակայն դրանք կարող են անբարավար լինել, քանզի Հայաստանի դեմ անհրաժեշտ է ունենալ ծանրակշիռ ռազմական ուժ³:

Առավել ամբողջական է փորձում դիտարկել հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների խնդիրը Ջուրաբ Ավալովը, որը գրում է հետևյալը. «Անտանտի ներկայացուցիչները չէին վճռում Հայաստանի և Վրաստանի միջև վիճելի հարցերը, այլ հետաձգում էին դրանց լուծումը, որոշելով, որ երկու պետությունների՝ Վրաստանի և

¹ Տե՛ս Օրջոնիկիձե Գ. Վ.. Ընտիր հոդվածներ և ճառեր. 1918-1937, Ե., Հայպետհրատ, 1950, էջ 74-75:

² Տե՛ս Борьян Б. А., «Армения, международная дипломатия и СССР», часть II, М-Л., Гос. Изд-во, 1929, с. 22: Жордания Н., Большевизм, Берлин, изд-во ЦК СДРП Грузии, 1919, с. 36: Տե՛ս նաև Сеф С. Е., «Демократическое правительство» Грузии и английское командование, Тифлис, Заккнига, 1928, с. 27-28: Վրացի մենշևիկները եւ անգլիական զորավարները. Գրեց Մասուրեան Ա., «Հայրենիք», Բոստոն, Յունուար, 1928, № 3 (63), էջ 149:

³ Տե՛ս Борьян Б. А., «Армения, международная дипломатия и СССР», часть II, с. 22: Տե՛ս նաև «Правда», 16 июня 1920, № 138 (665):

Ադրբեջանի ներկայացուցիչները շուտով ուղարկվելու են Եվրոպա, որտեղ նրանց սահմանների վերաբերյալ հարցերը կվճռվեն մեծ տերությունների կողմից»¹:

Պատերազմի ծագման և արժևորման առումով հետաքրքիր նկատառումների ենք հանդիպում վրաց հեղինակների հուշագրային բնույթի հրապարակումներում: 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակվա իրադարձությունների ժամանակակիցներից մեկի՝ Վերոնտի Քիքոչեի գրառումներում հանդիպում ենք հետևյալ մտքին. «Այդ ժամանակ Երևանի կառավարությունը հավաքում է իր զորքը, առանց պատերազմ հայտարարելու անցնում Վրաստանի սահմանները և կոտորում այնտեղ գտնվող վրացական զորախմբերը: Վրաստանի ղեկավարությունը և հիմնադիր ժողովը այս լուրը ուշացումով իմացան: Տեղի ունեցավ հանդիսավոր նիստ՝ ամենահուզիչը Վրաստանի պառլամենտի կարճ պատմության ընթացքում: Մի չորս դաշնակցական բավականին անօգնական վիճակում էին գտնվում հարյուր քսան զայրացած վրացի երեսփոխանների առաջ:

-Այս ընդհարման ժամանակ դուք ու՞մ կողմն եք կանգնելու,- նրանց հարցրին ամբիոն բարձրացող հռետորները:

-Իհարկե՛ հայրենիքի, - պատասխանեցին դաշնակները:

-Ո՛ր հայրենիքի՝ Հայաստանի, թե՞ Վրաստանի:

Պարզամիտ այս հարցին հաջորդեց պերժախոսություն, որը և անչափ զայրացրեց փիլիսոփայորեն խորհող մի ֆեդերալիստի. Նա ձեռքը զցեց աթոռին, բայց պարզվեց, որ այն ամրացված է հատակին»²:

Պատերազմին իր ինքնատիպ անդրադարձն ունի ևս մեկ վրացի ժամանակակից՝ Ալեքսանդր Մուջիրին, որը դիպուկ ներկայացնում է հայ-վրացական առձակատման պահը, անշուշտ՝ որոշ վերպահումներով հանդերձ. այսպես, նա իր փաստարկումն է ներկայացնում. «1918 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ղազնակցական Հայաստանը պատերազմ սկսեց Վրաստանի տարածքի այն մասի համար, որ նրանք վիճելի էին համարում: Ղազատ ցավալի պատերազմ էր երկու ամենամոտ, պատմականորեն միմյանց ուրախությունն ու ցավը կիսող հարևանների միջև»³:

Վրաց-հայկական պատերազմի ծագման, պատճառների բացահայտման և վրաց-հայկական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների արժևորման հիմնախնդիրներում առավել ժխտողական և հակահայկական կեցվածք ունի վրաց պատմաբան Իվանե Ջավախաշվիլին. «Ճիշտ այդ ժամանակ՝ 1918 թ. Ստամբուլում տպագրվեց Հայաստանի (իբրև թե պատմական) ֆանտաստիկ մի քարտեզ, որտեղ Համայն Հայաստանի սահմանները ձգվում են Սև ծովից մինչև Կասպից ծով և... Միջերկրական ծովերը... Ըստ այդ քարտեզի՝ Հայաստանի կազմում են նաև Բաթումը, Ախալցխան, Մցխեթը, նույնիսկ Թիֆլիսը, մինչդեռ Վրաստանին հատկացված էր մի փոքրիկ, նեղ շերտ:

Հայկական Հանրապետությունը Թուրքահայաստանից բացի, որ կորցրեց ձեռքից, Երևանի նահանգից բացի, տիրություն էր անում նաև Ղարսի ամբողջ գավառին՝ Արդահան-Արդվինով հանդերձ Բայց ոչ էլ դրանով բավարարվեց: ռազմական գաղտնի նախապատրաստությունից հետո, համաձայնվելով Անգլիայի օկուպացիոն բանակի ավագ գեներալ Ուոկերի (նկատի ունի գեներալ Ջ. Ֆորեստյեր-Ուոքերին –Վ.Վ.) 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին հայ դաշնակցական կառավարությունն իր զորքերը մտցրեց Վրաստան և միաժամանակ Արտաքին գործերի նախարարի անունից Վրաստանից վերջնագրի կարգով պահանջեց՝ հետ գնալ մինչև Քարթլիի սահմանը, քանի որ հայերը Քարթլի են համարում Գորիի գավառը, պարզ է, որ այս վերջնագրով նկատի էր առնվում նաև Թիֆլիսի դատարկումը, և այդպիսով, այդ պահանջը վերոհիշյալ երկու քարտեզներից շատ ավելի ֆանտաստիկ էր. Իբրև թե պատմական քարտեզի սահմանները վերականգնել էին փորձում: Թուրքիայում պարտություն կրելուց հետո Վրաստանը զավթելու և սեփականելու հայ քաղաքագետների ախորժակը ոչ միայն չկորավ, այլ,

¹ Տե՛ս Աвалов 3., Независимость Грузии в международной политике, Париж, 1924, с. 209-212, 301-306:

² Տե՛ս «Մնաթրքի», Թիֆլիս, 1989 թ., թիվ 1, էջ 14-15:

³ Տե՛ս «Մնաթրքի», Թիֆլիս, 1989 թ., թիվ 7, էջ 106-107:

ընդհակառակը, ավելի բացվեց. Այժմ էլ նրանք ուզում էին հին Հայաստանի իբրև թե պատմական սահմանների վերականգնումն իրականացնել Վրաստանի և վրաց ժողովրդի հաշվին»¹:

Առավել ժխտողական և հակահակական դիրքերից են արտահատվում վրաց հեղինակներ Մ. Վաչնաձեն, Վ. Գուրուլին, Մ. Բախտաձեն. «Վրաստանի Դեմոկրատական հանրապետության ամբողջականության վրա ոտնձգություններ կատարվեցին Հայկական հանրապետության կողմից, որը Վրաստանից պահանջում էր իրեն հանձնել բուն վրացական տարածքները ինչպես Հարավային Վրաստանում (Ջավախքում), այնպես էլ Քարթլիում (Թբիլիսի, Գորի), Աջարիայում (Բաթումի): Վրաստանի կառավարությունը հիմնավորապես մերժեց Հայաստանի ոտնձգությունները: 1918 թ. դեկտեմբերին հայկական զորքերը անցան Վրաստանի սահմանը և ներխուժեցին Բորչալուի գավառ: Հայաստանը պատերազմ սկսեց Վրաստանի դեմ: Վրաստանի բանակը և ժողովրդական Գվարդիան պաշտպանվելով, ետ նահանջեց: Հայաստանը Վրաստանի կառավարությանը վերջնագրային ձևով պահանջ ներկայացրեց ներկայացրեց՝ ազատել Գորիի տարածքը՝ մինչև Թբիլիսի: Ի պատասխան դրան, վրացական կանոնավոր բանակը և ժողովրդական Գվարդիան անցան հարձակման: Ծանր կորուստներ կրելով, ագրեսորը նահանջեց: Հայաստանի քաղաքական շրջաններում անգլոսերները զգալի ուժ էին ներկայացնում, որը համապատասխան գնահատման արժանացավ Անգլիայում, և նա իր հերթին Հայաստանին օգնեց խուսափել մեծ ռազմական և քաղաքական ջախջախումից: Անդրկովկասում Անգլիայի միջնորդ առաքելության կատարումից հետո 1918 թ. դեկտեմբերի վերջին ռազմական գործողությունները Հայաստանի և Վրաստանի միջև դադարեցին: Բուն վրացական տարածքը՝ Լոռու շրջանը հայտարարվեց Չեզոք գոտի: Մինչև հարցի վերջնական լուծումը Լոռու շրջանում պետք է տեղակայվեին վրացական և հայկական զորքերը»²: Իսկ ադ նույն ժամանակ ակտիվացել էին թուրքերը, որ «դեռ 1917 թ.. Հարավային Վրաստանում (Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում) սկսվել էր թուրքական գործակալական ցանցի գործունեությունը»³:

Մ. Վաչնաձեն, Վ. Գուրուլին և Մ. Բախտաձեն գտնում են, որ Երևանը նկատի ուներ ստանալ Լոռին, Բորչալուն, Ջավախքը, Ջանգեզուրը, Ղարաբաղը, Լոռին, Նախիջևանը և Տառ-Կղարջեթը: Այդ իսկ պատճառով ՀՀ կառավարող ՀՅԴ-ն Հայաստանի Ազգային խորհրդի հետ ՎԴՀ-ում վարել են հակավրացական գործունեություն⁴:

Այդ հետևանքներից մեկը հանդիսացավ ՀՀ չհայտարարված պատերազմը ընդդեմ ՎԴՀ-ի՝ Բորչալուն, Ջավախքը և Լոռին գրավելու նպատակով, ընդհուպ մինչև Խրամ⁵:

Ինչպես գրում է պարսկական ծագման ԱՄՆ-ի Յելի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆիրուզ Կազեմզադեն, «Դեռևս գերմանական զորքերի Վրաստանում գտնվելու ժամանակ [1918 թ. ամառ], Հայաստանի հետ սահմանի վրա հաճախակի տեղի էին ունենում բախումներ: 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին Վրաստանը Հայաստանին մեղադրանք ներկայացրեց Թիֆլիսի նահանգի տարածքի մի մասի գավթման մեջ»⁶:

Դրանով իսկ, ըստ վրացական կողմի պնդման, Հայաստանի կառավարությունը խախտեց բարիդրացիական հարաբերությունները, որոնք հաստատվել էին դարերի ըն-

¹ Տե՛ս Իվանե Ջավախիշվիլու արխիվից // Հայ-վրաց գրական, պատմամշակութային հարցերը վրաց մամուլում (1988-1990), Նյութերի ժողովածու. Պրակ առաջին, կազմեց, առաջաբանը գրեց և վրացերենից թարգմանեց Հրաչյա Բայրամյանը, Ե., «Չանգակ-97», 2001, էջ 59-60:

² Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М., История Грузии: С древнейшей времён до наших дней, с. 694 Տե՛ս <http://nukri.info> http://nukri.info/modules.php?name=Cmods_Download&req=viewdownload&cid=11&ord:

³ Տե՛ս նուն տեղում:

⁴ Вачнадзе М. Гурули В., Бахтадзе М., История Грузии (с древнейших времён до наших дней). <http://www.litmir.net>: Гусейнзаде Рауф Алишир оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом «Апострофф», 2014, с. 479:

⁵ Мархулия Г. Р., Армяно-грузинская конференция 1919 года и создание Лорийской нейтральной зоны, Тбилиси, 2005, с. 5:

⁶ Каземзаде Ф., Борьба за Закавказье (1917–1921), Стокгольм, CA&CC Press ©, 2010, с. 169:

թացքում: Այն խախտեց ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ վրաց ժողովուրդների պատմական ավանդույթները»¹:

Ավելի հեռուն է գնում ադրբեջանցի հետազոտող Բ. Նաջաֆովը, գտնելով, որ «հայկական ազգայնականները այդ ժամանակ չսահմանափակվեցին ադրբեջանական հողերի զավթումով: Նրանք սանձազերծեցին պատերազմ Վրաստանի դեմ, ձգտելով նրանից կտրել վիճարկելի Բորչալուի, ինչպես նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջանները Անտանտի երկրների հաղթանակից հետո առաջին աշխարհամարտում, դաշնակցականները, անսալով դաշնակիցների, և մասնավորապես անգլիացիների ամեն տեսակի հավաստիացումներին, լրջորեն հավատացին, որ այժմ իրենց «ամեն ինչ կարելի է», որ պատմական իրադարձությունների շրջադարձն իրենց հնարավորություն է տալիս, որը առավելագույնս պետք է օգտագործել»²: Այնուհետև Բ. Նաջաֆովը ավելացրել է հետևյալը. «Հայ ազգայնականների այդ տրամադրությունները ակնառու արտահայտվել են Հայաստանի դաշնակցական կառավարության սանձազերծած Վրաստանի հետ պատերազմում: Մշտական արտագրոհները և հարձակումները Վրաստանի տարածքի վրա դաշնակցական ջոկատները իրագործում էին նույնիսկ Վրաստանի գերմանական օկուպացիայի ժամանակ: Այդ թշնամական գործողությունները էլ ավելի ակտիվացան գերմանական զորքերի հեռացումից հետո, ասվում էր, որ 1918 թ. հեկտեմբերին նոտա էր ուղարկվել Երևան հայկական զորամասերի կողմից Թիֆլիսի նահանգի մի մասի անօրինական գրավման մասին:

Դրանից հետո հայերը, կրկին հրաժարվելով ցանկացած խաղաղ բանակցությունից, վրացական կողմին վերջնագիր ներկայացրեցին՝ պահանջելով անհապաղ զորքերը դուրս բերել Բորչալուից: Այդ շրջանում դաշնակցական ջոկատների հրամանատար գեներալ Դրոն (արյունոտ Անդրանիկի հավատարիմ զինակիցը) հայտարարեց, որ իր զորքերը չեն սպասելու վրացիների և կանցնեն հարձակման: Բացի այդ, դաշնակցական զործակալները այդ շրջանում կազմակերպեցին ազգայնականորեն տրամադրված հայկական բնակչության ելույթներ, որոնք իրենք այն կնքեցին որպես «ապստամբություն»: Դաշնակցական արկածախնդրության արդյունքում, Հայաստանի և Վրաստանի միջև հարաբերությունները երկարատև ժամանակով փչացան, որը, մասնավորապես խոչընդոտեց նրանց ուղղորդելու իրենց գործողությունները Փարիզյան խաղաղության կոնֆերանսում³:

Հայկական ազրեսիայի մասին է խոսում Մ Բախտաձեն, նկատի ունենալով հայկական ազրեսիան ընդդեմ Վրաստանի 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, ընդգծելով, որ այդպիսի մեթոդով է ձգտել վճռել հայկական կողմը տարածքային հարցերը Ադրբեջանի հետ⁴:

Պատերազմի սկզբի, շարժառիթների և կողմերի հետամտած նպատակների իրենց արժորուժն ունեն ամերիկյան հեղինակներ Թիմոթի Կ. Բլաուվելթը և Քրիստոֆեր Բերգլանդը, որոնք կարծում են, թե իբր Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, որ գլխավորապես կազմված էր Երևանի նահանգապետությունից, սակայն ինքը պահանջներ ներկայացրեց Հարավային Կովկասի շրջանների նկատմամբ⁵: Վրաստանն իր հերթին աչք գցեց հայերի կողմից վերահսկվող մի շարք տարածքների նկատմամբ⁶: Այս տա-

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 462-464: Гусейнзаде Рауф Алишир оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом «Апострофф», 2014, с. 479:

² Наджафов Бахтияр, Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. ч. II, Баку, Изд-во «Шарг-Гарб», 1994, с. 71:

³ Наджафов Бахтияр. Ук. соч., с. 71-72: Доклады и материалы по внешней политике..., N 229, с. 445:

⁴ Бахтадзе Михаил, О Военном договоре 1919 года между Грузией и Азербайджаном, «Право и политология», 2010, № 7, с. 34-40: Ст'у www.elibrary.ar/docs/JURNAL/jin2010:

⁵ Timothy K. Blauvelt & Christofer Berglund, Armenians in the Making of Modern Georgia Ст'у 22.05.final. Berglund: See discussions, stats, and author profiles for this publication at: Ст'у <https://www.researchgate.net/publication/303920623>: eprints.iliauni.edu.ge/4587/1/22.05.final.Berglund.pdf:

⁶ Cornell Svante, Small Nations and Great Powers: A Study of Ethno-political Conflict in the Caucasus, London: Routledge. 2001, p. 59: Yilmaz Harun, An Unexpected Peace: Azerbaijani-Georgian Relations 1918-20, «Revolutionary Russia», 22 (1), 2009, pp. 37-67.

րածքային ձգտումների մրցակցությունը հարավկովկասյան հանրապետություններին ներքաշեց հակամարտության մեջ, և քանզի Օսմանյան գորքերը ետ քաշվեցին 1918 թ. սահմանագիծը, Վրաստանը և Հայաստանը ընկան Ջավախքի, Լոռու և Բորչալուի սահմանատարածքային պատերազմի մեջ: Այդ շրջանները նախկինում Թիֆլիսի նահանգապետության մի մասն էին, սակայն երկար ժամանակաշրջանում բնակեցված էին հայերով: Բախման ընթացքում, վրաց հեղինակությունները առաջին իսկ պահից եկան այն մտքին, որ հայկական բնակչությունը պոտենցիալ թշնամի է: Դաշնակցական քաղաքական գործիչները ձերբակալվեցին, և կուսակցության հետ կապված թերթերը փակվեցին: Թիֆլիսի նահանգապետը բոլոր հայերին հայտարարեց պատերազմի թշնամի, շատ քաղաքացիներ ձերբակալվեցին և սեփականությունից զրկվեցին¹: Թեև երկու հանրապետությունների միջև բախումը լուծվեց բրիտանական միջնորդությամբ 1919 թ. հունվարին, բանավեճերը շարժառիթ եղան ոչ վաղուցվա հաղթանակած դաշնակիցների համար ողջունելու երկու պետություններին, եթե ոչ ամբողջ Անդրկովկասյան տարածաշրջանը, որպես գլխացավանք այն ունենալու Փարիզի կոնֆերանսի ընթացքում²:

Այս գուներդ պատկերները ցույց են տալիս ողջ լարվածությունը հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում, որն էլ հանգեցրեց երկու հարևան դրկից ժողովուրդների միջև անցանկալի և տնտեսաքաղաքական աղետալի հետևանքներով լի վրաց-հայկական կարճատև պատերազմին՝ Լոռու համար³:

Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն ուղղակի արձանագրում է փաստը, ինչ-որ տեղ նաև մեղադրելով դաշնակներին և մենշևիկներին. «Եթե հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունը մինչև 1918 թիվը չգիտեր այդ ժողովուրդների զինված ընդհարումներ, ապա 1918 թվից, այսինքն՝ մենշևիկյան Վրաստանի և դաշնակցական Հայաստանի կազմակերպվելու մոմենտից սկսած այդ երկրները իսկական պատերազմ էին վարում»⁴:

Բավականին հետաքրքիր է հայտնի վրաց հասարակական գործիչ, «Էրթոբա»-յի խմբագիր Գրիգորի Իլ. Ուրատաձեի տեսակետը հայ-վրացական պատերազմի ծագման և այլ հարցերի վերաբերյալ «Հայ-վրացական պատերազմը գիտակից պրովակացիայի ձեռքի գործ էր: Այն ինչ-որ մեկին պետք էր, որպեսզի ապացուցեն, որ Կովկասում անկախ պետությունների գոյությունը անպատկերացնելի՝ անմիտ է: Այդ երկու մոտ հարևանների մեջ պատերազմը այդ հանրապետությունների անկախության հակառակորդների ձեռքին կարևոր շահաթուղթ էր: Երկու կողմերն էլ հասկացան, թե ինչքան կործանարար է այդ պատերազմը բոլոր առումներով, և ձգտում էին շուտափույթ վերջացնել այն»⁵: Ավելի ծայրահեղական մոտեցում ունի վրաց պատմաբան Գ. Մանդզալաձեն. «Հենց այդ պատճառով էլ Հայաստանի ղեկավարները այդ իրադրությունը նպաստավոր համարեցին իրենց հավակնությունների բավարարման համար, և 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին, առանց պատերազմի հայտարարման, Հայաստանը ագրեսիա սկսեց Վրաստանի դեմ: Ջինված հայկական զորաջոկատները գրավեցին Սանահինը և Ալավերդին, սկսեցին կողոպտել երկաթուղագիծը և այլ օբյեկտներ: Դրանից հետո Հայաստանի կառավարությունը վրացական իշխանություններին վերջնագիր ներկայացրեց՝ իրենց հանձնելու Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները: Վրացական կառավարության փորձերը խաղաղ բանակցություններ անցկացնել՝ դուրս եկան անարդյունք:

Վրաստանի կառավարությունը, չնայած և ուշացումով, սակայն միջոցներ ձեռնարկեց հայկական ագրեսիան ետ մղելու համար, հրաման արձակեց զորամասերին և հանրապետական գվարդիային ազատագրել հայկական գորքերի կողմից ինքնակամ

¹ Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, Volume I: The First year, 1918-1919, Berkeley: University of California Press, 1971, p. 122.

² Suny Ronald Grigor, The Making of the Georgian Nation, Bloomington: Indiana University Press. 1994, p. 203:

³ Տե՛ս նաև Gharibyan Alik, The Social-Economic and Political situation in Transcaucasus (1918-1921): Armenological Researches Institute of YSU: Տե՛ս www.karabakhcenter.com/.../Alik%20Gharibyan%20-%20Social%20economic%20an:

⁴ Տե՛ս Օրջոնիկիձե Գ. Կ., Ընտիր հոդվածներ և ճառեր. 1918-1937, էջ 61:

⁵ Տե՛ս Уратадзе Г. А., Образование и консолидация Грузинской Демократической республики. Мюнхен, Исследования и материалы (Серия 1-я, выпуск 29). Институт по изучению СССР, 1956, с. 87-88:

գրավված տարածքները: Դեկտեմբերի 19-ին սկսվեցին բախումները: Հայաստանի զորքերը ամենուրեք պարտություն կրեցին: Հայերը հատկապես ծանր պարտություն կրեցին Շուլավերի մոտի ճակատամարտում: Հայկական զորքերը սկսեցին նահանջը, որը վերածվեց փախուստի, Հայաստանը հայտնվեց ծայրահեղ վիճակում, և նրա սեփական տարածք ներխուժելու ճանապարհը բաց էր: Պատերազմի մեջ ներքաշվել էին Հայաստանի բոլոր ուժերը, այն դեպքում, երբ Վրաստանի զինված ուժերի ռեզերվային մասերի նշանակալից մասը և՛ Արևմտյան, և՛ Արևելյան Վրաստանում դեռ նոր էր ներքաշվում դեպի ռազմաձևակառուցում: Հենց այդ ժամանակ կոնֆլիկտին միջամտեցին Անդրկովկասում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարությունը, որի օգնությունը բացահայտորեն փրկեց Հայաստանին ջախջախիչ վերջնական պարտությունից: Մի շարք բանակցությունները հետո և դեկտեմբերի 31-ի համաձայնությունից հետո ռազմական գործողությունները ռազմաձևակառուցող գծով ընդհատվեցին և վրացական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցվեց»¹:

Վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակակից Գերոնտի Քիքոչեն իր սեփական հայեցակետն ունի, որում ռացիոնալ մոտեցումներ կան հարցին, և որոնք հանգում էր հետևյալին. «Հայաստանը Վրաստանի դեմ պատերազմն սկսեց Լոռու գավառի համար: Այդ գավառը հայերով էր բնակեցված, բայց անցյալում երկար ժամանակ եղել է Վրաստանի թագավորության սահմաններում: Հայաստանի և Վրաստանի բաժանման ժամանակ մնաց Վրաստանին, իբրև նախկին Թիֆլիսի նահանգի բաղկացուցիչ մաս»²:

Ընդհանուր առմամբ, որոշ վերապահումներով հանդերձ, կարելի է համաձայնվել վերոնշյալ տեսակետով արտահայտված այս կամ այն նրբերանգի հետ, սակայն կան հարցադրումներ, որոնց հետ դժվար է համաձայնվել, քանի որ դրանք իրողությունը չեն արտացոլում և արտահայտում: Հարցը վերաբերում է պատերազմի պատճառներին և առիթներին և շարժառիթներին: Համակարծիք լինելով Հովհ. Քաջագունու վերն արտահայտված մտքերի հետ, միաժամանակ սակայն դժվար է համաձայնվել այն տեսակետի հետ, ըստ որի պատերազմի սկսման մեջ «որոշ դեր կատարել է նաև մեր բանակի մէջ գտնուող ռուս սպաների պրոփոկացիան», որովհետև անհավանական էր, որ այդ ռուս սպաները «գրգռում էին» հայկական զինվորական շրջանները Վրաստանի դեմ, ստեղծում էին թշնամական մթնոլորտ, որ «շատ նպաստաւոր էր ռազմական գործողութիւններ սկսելու համար»³, քանզի դրանք հաստատող ուղղակի և հիմնավորված լուրջ փաստեր պարզապես չկան:

Ըստ էության քիչ ավելի ամբողջական և ավելի տրամաբանական է Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության 7-րդ հատորում արտահայտված տեսակետը (հաշվի առնելով նաև այն ժամանակաշրջանը, երբ այն գրվել է): Ընդհանուր առմամբ ճիշտ է բացահայտված սյուժեն, վեր հանված է այն աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, որը հանգեցրեց այդ պատերազմին: Որպեսզի նյութն ավելի ամբողջական և լիարժեք ընկալվի, բառացի մեջբերում ենք հետևյալը. «Բորչալուի գավառի համար 1918 թվականի դեկտեմբերին եղբայրասպան պատերազմ է ծագում Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Միջամտելով այդ պատերազմին, անգլիական իմպերիալիստներն առաջարկում են վիճելի շրջանը հայտարարել «չեզոք գոտի», որը կառավարվելու էր անգլիական «նահանգապետի» կողմից: «Չեզոք գոտի» մտցվեցին անգլիական զորքեր... Երկրամասը բաժանելով մանր մասերի, անգլիական իմպերիալիստներն այդ վայրերում հիմնում էին իրենց ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետությունները (Կարսում, Բաթումում և այլ վայրերում) կամ ստեղծում «չեզոք գոտիներ»⁴:

Վրացական քաղաքական գործիչները, իշխանությունները իրենց սուբյեկտիվ կանխակալ կողմնորոշումն ունեին անգլիացիների խաղացած ոչ անկողմնակալ, սանձազերծիչ դերի վերաբերյալ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական բախման խնդ-

¹ Տե՛ս Манджгаладзе Г., Военный конфликт между Грузией и Арменией в 1918 году// Dirçəliş XXI əsr».- 2008, № 120-121, с. 85-90. eLibrary.az/docs/jurnal-08/148j.htm:

² Տե՛ս «Մնաթորի», Թիֆլիս., 1989 թ., թիվ 7, էջ 106-107:

³ Տե՛ս Քաջագունու Յովհ., նշված աշխատությունը, էջ 34-35:

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, հ. VII, (1917-1941), էջ 63-64:

րում, որն իր արտացոլումը գտավ Վրաստանի պառլամենում տեղ գտած ելույթների մեջ, որոնք անմիջապես արձագանք գտան վրացական մամուլում և նույնիսկ պառլամենտում: Այսպես, վրաց-հայկական պատերազմի անմիջական ավարտից հետո, 1919 թ. հունվարի 3-ին ելույթ ունենալով Վրաստանի պառլամենտում, Եվգ. Գեգեչկորին պառլամենտի ուշադրությունը հրավիրեց «այն օրգանական կապի մեջ, որ կար Կովկասում դաշնակիցների հայտնվելու փաստի և պատերազմի հայտարարման փաստի միջև»: Անգլիացիներին վերագրվում էր սադրիչ դեր, որոնք դրդեցին Վրաստանին և Հայաստանի Հանրապետությանը բախման, նպատակ հետապնդելով, ըստ վրաց քաղաքական գործիչների՝ հաստատել իրենց գերիշխանությունը Կովկասում¹:

Այս առումով դիտարժան է նաև այդ օրերին վրաց-հայկական հարաբերություններում առկա ռազմաքաղաքական լարվածության և դիվանագիտական-քաղաքական հակամարտության, դրանում Դաշնակիցների անմիջական մասնակցության մասին Վրաստանի զինված ուժերի նախկին հրամանատար, բախման օրերին Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը ստածնած հայտնի ռազմական գործիչ, գեներալ Գ. Ի Կվինիտաձեի դիտարկումը. «Անտանտի զինվորական ներայացուցիչները, ինչպես նաև գերմանացիները, ծուռ աչքով էին նայում դեպի Սահմանադիր ժողովի վրա ծավալվող կարմիր դրոշը, ինչպես նաև դեպի Վրաստանի մարքսիստական կառավարությունը: Նրանց համակրանքը հայերի կողմն էր: Բացի այդ, հայկական գործերում կային շատ ռուս սպաներ: Մեր սպայությունը (վրացական- Վ. Վ.) հայկական գործերն անվանում էին «7-րդ դեմոկրիայան կորպուս»: Իհարկե, հայերն ունեին ուրիշ այլ, ավելի խորքային պատճառներ հարձակվելու Վրաստանի վրա, առավել ևս, որ Հայաստանի կառավարության և Վրաստանի միջև ընթանում էին բանակցություններ: Գտնվելով պաշտոնաթողության մեջ, ես այդ բանակցություններից անտեղյակ էի:

Հայերը, հարձակվելով Վրաստանի վրա, չէին կարող հավակնել գրավելու Վրաստանը, անկասկած, նրանք դա գիտեին, և հազիվ թե նույնիսկ Դենիկինի և հնարավոր է, Անտանտի ներկայացուցիչների հրահրմամբ (ընդամենը երկու կապիտաններ, մեկ անգլիացի և երկու ֆրանսիացի) ռիսկ անեին պատերազմել Վրաստանի հետ:

1919 թ. վրացական կառավարությունը հրապարակեց «Վրաց-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» գիրքը ռուսերեն լեզվով: Այդ գիրքը իմ ձեռքն ընկավ տարագրության մեջ, և նախապատրաստելով իմ հիշողությունները հրատարակման, 1955 թ. ես անհրաժեշտ գտա այդ գրքի հիման վրա մի քանի տող ավելացնել: Հայերի հետ բանակցությունները վարում էր Սոսիկո Մդիվանին, 1918 թ. անհաջող մի դիվանագետ Հայաստանում և այնուհետև Թուրքիայում 1921 թվականին, որը Բաթումին տվեց թուրքերին: Այդ գրքում գրվածից պարզվում է, որ մեր առաջնորդները 1917 թվականից հայերին խոստացել էին այն վրացական հողերը, որտեղ մեծամասնությունը հայեր էին, և դա, հավանաբար, վատ ըմբռնման և ազգերի ինքնորոշման ոչ ճիշտ կիրառման հետևանք էր: Բանը նրանում է, որ դարեր ի վեր Վրաստանը ապաստան է տվել Թուրքիայից փախած հայերին, ինչպես այժմ բոլոր երկրները ապաստան են տալիս Ռուսաստանից փախածներին: Իհարկե, մենք կարող էինք համաձայնվել Վրաստանից դուրս բերել հայերին դեպի նոր կազմավորվող հայրենիքը, սակայն ամենևին էլ չտալ տարածքը, որը միշտ հանդիսացել է վրացական պետության մասը:

Ինչ վերաբերում է Վրաստանի կողմից պատերազմին պատրաստմանը, ապա այդպիսին բացարձակապես բոլորովին չի եղել, ո՛չ արտաքին քաղաքական, ո՛չ էլ ռազմական առումներով: Հայերը դա գիտեին և, արդեն պատրաստ լինելով պատերազմին, նրանք նախատեսում էին միանգամից գրավել իրենց կողմից հավակնվող տարածքները և ճիշտ ենթադրում էին, որ Անտանտի ներկայացուցիչները կդադարեցնեն պատերազմը, հնարավոր է նաև՝ նույնիսկ այդ առումով ունեին նրանց համաձայնությունը:

¹ St' u Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., Ереван, Нац. Архив Армении, 2012, с. 103-104:

Վրացիների արյունը հոսեց դեկտեմբերի 8-ից, իսկ գորահավաքը հայտարարվեց միայն դեկտեմբերի 18-ին, և դա այն ժամանակ, երբ մարտերն ընթանում էին մայրաքաղաքից 60-80 վերստի վրա: Ասեմ ավելին, դեկտեմբերի 12-ին հատուկ հանդիսավորությամբ տոնեցին ժողովրդական գվարդիայի կողմից զինանոցի գրավման օրը, որի ավելի մեծ հանդիսավորության համար, ինչպես ես հետո իմացա Եկատերինֆելդից, ռազմական գործողությունների թատերաբեմից, Թիֆլիս կանչվեց Գվարդիայի հեծելակը»¹:

Պետք է նկատել, որ ամենևին էլ նահանջ չկատարելով սահմանա-տարածքային խնդրում հակահայկական ռազմավարությունում, վրաց պատմաբանները, կապված հայ-վրացական պատերազմի բարդությամբ առաջացած խնդիրների հետ, երբեմն արտահայտում են վարկածներ, որոնք որոշ վերապահումներով հանդերձ, այդուհանդերձ հետաքրքրություն են ներկայացնում. Այսպես, ոչ առանց հիմքի պնդելով, որ 1921 թ. հունվարին Բրիտանիան ուշացումով ճանաչելով Վրաստանի անկախությունը, ինչը գործնականում ուշացած քայլ էր, վրացական կողմը կարծում է, որ եթե Մեծ Բրիտանիան դեռ 1918-1919 թթ. ճանաչեր անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների անկախությունը, ապա ամենայն հավանականությամբ, ռազմաքաղաքական զարգացումները Անդրկովկասում միանգամայն այլ որակական բովանդակություն կունենային, սակայն ինչը համապատասխանության մեջ չէր գտնվում բրիտանական կայսերական շահերի հետ և այդ տեսանկյունից մեռելածին էր ու անընդունելի էր բրիտանական ձգտումը սպիտակգվարդիական գեներալ Կոլչակի և նրա նմանների հետ եզրեր որոնելը, որոնց համար մերժելի էր անդրկովկասյան նորածին պետությունների դուրս գտնվելը նախկին ցարական կայսրության տիրույթների շրջանակներից:

Իսկ բրիտանացիների նման դիրքորոշումը, հավանաբար, բացատրվում է նրանով, որ մի կողմից աշխատելով չկորցնել իրենց աշխարհաքաղաքական հնարավորությունները Անդրկովկասում, ինչը գուցե և բավականաչափ ռեալ էր 1918 թ. վերջնամասում-1919 թվականի ընթացքում, ըստ էության անիրագործելի դարձավ 1920 թվականի վերջերին, երբ բոլշևիզմը դարձավ գործողություն Ռուսաստանում, և ստեղծված իրավիճակում Բրիտանիան ելնելով հեռահար շահերից, ներքին խորքային գործարքի գնաց բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, Անդրկովկասը հոժարական «նվիրաբերելով» վերջինիս, որի հետ մասամբ համաձայն են վրաց պատմաբանները: Հենց այդ համաձայնքն էլ գործնականում խոչընդոտեց Հարավային Կովկասի ժողովուրդների համախմբմանը, և բրիտանացիների պասսիվությունը անդրկովկասյան գործերում էլ ավելի խճճեց ռազմաքաղաքական իրավիճակը, գորացրեց ազգամիջյան բախումնային պայթյունալիցքը, որի արդյունքում իրագործելի դարձավ աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունը՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի բռնազավթումը խորհրդայնացման տարբերակով, որի պարագայում մենշևիկյան Վրաստանն անգամ իր շուրջ 60 հազար զինվորներով և 20 հազար սպաներով (ըստ վրացական հեղինակների պնդման) անընդունակ գտնվեց դիմակայել Հյուսիսային Կովկասից ներխուժած Կարմիր բանակին:

Պակաս հետաքրքիր չէ Թիֆլիսի «Աշխատավոր»-ի կողմից այդ օրերին արտահայտած մի տեսակետ: Եվ ինչպես նշում «Աշխատավոր» թերթը, Վրաստանի ռազմական նախարարը հայտարարում է, որ ինքը Լոռու գյուղացիության շարժումը դիտարկում է որպես ապստամբություն և առանց հապաղման կձնչի, անտեսելով, որ գյուղացիները ընդամենը դիմել էին ինքնապաշտպանության, քանի որ վրացական զորքերի կողմից ենթարկվել էր բռնությունների և կողոպուտների, գտնելով, որ վրաց դեմոկրատիան պետք է ընդլվզի և բողոքի ընդդեմ գոլիցինյան ռեժիմի վերականգնման՝ պահանջելով կասեցնել ձերբակալությունները և վրաց կառավարության կողմից ձեռնարկված դաժան և կտրուկ միջոցները²:

¹ Ст'у Квинитадзе Г. И., Воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921, YMCA-PRESS 11, rue de la Montagne-Ste-Geneviève 75005, Paris, 1985, с. 57-58 (на рус. языке):

² «Աշխատավոր», 31 հոկտեմբերի, 1919 թ. , N 170: ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 93, թ. 24 հավ.-25:

Հարկ է նշել, որ այս պատերազմի սկսվելու օրվա հարցի հետ կապված կան որոշ տարակարծություններ ևս, որոնց մասին նույնպես արժե նշել: Վրաց-հայկական պատերազմի սկսվելու օրի հետ կապված տարբեր հեղինակներ տարբեր օրեր են նշում և միակարծություն այս տեսակետում չկա: Այդ օրերի ականատես, ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը որպես այդ պատերազմի սկիզբ դիտում է դեկտեմբերի 13-ը¹, վրացական կողմը՝ ըստ Կ. Սարգսյանի կողմից ներկայացված դեկտեմբերի 9-ին, իսկ դեկտեմբերի 13-ից վրացական զորքերը ստիպված են եղել պաշտպանվելու²: Իսկ ՀՀ Ջին-վորական նախարար գեներալ Հովհ. Հախվերդյանը Վրաստանի և Հայաստանի միջև պատերազմական գործողությունների սկիզբը համարում է դեկտեմբերի 12-ից 13-ը, երբ «Ղարաքիլիսա-Լոռու զորաջոկատը Դրոյի գլխավորությամբ գրավեց Ուզունլար գյուղը, իսկ Ալեքսանդրապոլից դուրս եկած գումարտակը կոտրելով վրաց կայազորի դիմադրությունը, գրավեց Ախալքալաքը»³, գտնելով, որ նախահարձակ կողմը եղել է Հայաստանը, որը ջուր է լցնում վրացիների ջրաղացին, և մեղմ ասած, գեներալ Հախվերդյանի թյուրըմբռնման արդյունք է, առավել ևս, որ նա գործնականում հեռու է եղել պատերազմական գործողությունների անմիջական թատերաբեմից, ընդ որում վիճարկելի է նաև Հախվերդյանի Ախալքալաքի գրավման հետ բերված փաստը, որի մասին հիմնավոր հիշատակումներ չկան, այլ կա ընդամենը վարկած, որ Դրոն հայկական զորուժի սակավաթվության պատճառով նախընտրել է առանց մարտի թողնել Ախալքալաքը: Չնայած պետք է նաև ասել, որ հենց նույն գեներալ Հովհ. Հախվերդյանը այդ բոլորով հանդերձ իր մի կարևոր դիտարկման մեջ կարևորում է հենց Դրոյի դերակատարումը արդեն սկսվող պատերազմում. «...Գործողության պլանը կազմված էր ճիշտ, այսպես, զորամասերի հիմնական զանգվածը կենտրոնացվել էր գլխավոր՝ դեպի Թիֆլիս տանող ամենակարճ ճանապարհի ուղղությամբ, իսկ զորամասերի մյուս, փոքրաթիվ մասը երկրորդական՝ Ախալքալաքի ուղղությամբ: Երեք զորախմբերով հարձակվելը հնարավորություն է տվել դուրս գալ հակառակորդի թիկունքը, որը լեռնային պայմաններում մարտ վարելու համար շատ կարևոր հանգամանք է»⁴, առավել ևս, որ ըստ Վ. Փափազյանի, հայկական փոքրաքանակ զորքերի հրամանատարը «կորովի, վճռական եւ հանդունգնի մէկն էր»⁵, իսկ նրա գլխավորած «զօրագունդը պատերազմներու մէջ թրծուած ուժ մըն էր»⁶:

Ամեն դեպքում հասկանալի է, որ վրացական իշխանությունները առաջնային գիծ տեղափոխելով տարածքային սահմանազատման խնդիրը, հմտորեն շրջանցում էին Հայաստանի տնտեսաքաղաքական շրջափակման մեջ գտնվելու կարևոր հանգամանքը, ինչն ինքնին պատերազմական իրավիճակ էր Հայաստանի և Վրաստանի միջև, և որ ստեղծված դրությունում հայկական գերխնդիրը դարձավ Վրաստանի կողմից այդ շրջափակումը վերացնելը և արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվելու հարցերի լուծումը, որը դանդաղ մահվան էր դատապարտել հայկական պետությանը՝ հաշվի չնստելով հայկական Լոռու բնակչության կամքի ազատ արտահայտման հետ: Հենց այդ հանգամանքն էլ դրդեց մեղավորներ փնտրող Վրաստանի կառավարությանը պատերազմի սկիզբ համարելու հայկական Ուզունլար գյուղի դեկտեմբերի 9-ի ապստամբությունը, որի դեպքում ՀՀ իշխանությունները չէին կարող անտարբեր դիտորդի դերում լինել, ինչը վրացական կողմը ներկայացնում է ծուռ հայելու մեջ:

Մեր օրերի հետազոտող Հ. Գևորգյանը ևս նույն կարծիքին է⁷, Աշ. Մելքոնյանը նշում է դեկտեմբերի կեսերը՝ ընդգծելով նաև, որ այդ պատերազմի «սանձազերծման

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., Հայաստան, 1993, էջ 227:

² Տե՛ս Սարգսյան Կ., Նշվ. աշխ., էջ 77:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 8:

⁵ Տե՛ս Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, Պէյրուս, 1953, էջ 496:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, Եր.: Զանգակ 97, 1999, էջ 290:

գործում... իրենց ամենամեծ դերն ունեցան թուրքերը»¹, իսկ Մ. Կարապետյանը որպես այդ պատերազմի սկիզբ դիտում է դեկտեմբերի 11-ը, երբ Ալեքսանդրապոլից ուղարկված հայկական 4-րդ հետևակային գնդի առաջին գումարտակը շարժվեց Ախալքալաքի գավառ, և առատ ծյան միջոցով շարժվելով դեպի քաղաք, ճանապարհին ընդհարում ունեցավ վրացական փոքրաթիվ կայազորի հետ, որը կարճատև մարտից հետո դիմեց նահանջի²:

«Великая Октябрьская Социалистическая революция» հանրագիտարանում նշվում է, որ ռազմական գործողությունները սկսվեցին դեկտեմբերի 9-ին, որն առաջ բերեց շովինիստական պայթյուն և՛ մենշևիկյան Վրաստանում, և՛ դաշնակցական Հայաստանում³:

Ադրբեջանցի Ռուֆ Աֆշար օլի Հուսեյնզադեն գտնում է, որ այն սկսվել է 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ին, որից հետո շարունակվեցին ռազմական գործողությունները Լոռում և Բորչալույում⁴: Այսպիսով, ՎԴՀ-ը ետ մղեց ագրեսորին: ՀՀ-ն լիակատար պարտությունից փրկեց Մեծ Բրիտանիան, որն օգնեց Երևանին խուսափել մեծ ռազմական և քաղաքական ջախջախումից⁵: Քիչ այլ կերպ է հարցին մոտենում Ֆ. Կազեմզադեն. «Եթե չլիներ նրանց [հայերի] հավատը դաշնակիցների նկատմամբ, նրանք երբեք չէին հարձակվի Վրաստանի վրա: Նրանք համոզված էին, որ Անգլիան և Ֆրանսիան չեն խոչընդոտի...: Իր հիշողություններում գեներալ Դենիկինը, որը գլխավորում էր Սպիտակ շարժումը Ռուսաստանի հարավում, պնդում է, որ անգլիացիները հանդես էին գալիս Վրաստանի կողմում, քանի որ վրացիները իրենց հայտարարել էին, որ իբր Հայաստանը Վրաստանի դեմ չէ, այլ գտնվում է գեներալ Դենիկինի հետ դավադիր դաշինքում... Հայ-վրացական պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության գործին: Հայերի հետ վրացիների հին թշնամանքը բռնկվեց և հասավ նախկինում չտեսնված չափերի, անհնարին դարձնելով համատեղ հայ-վրացական գործողությունները Փարիզյան խաղաղության կոնֆերանսում»⁶:

Սակայն ի մի բերելով վերն ասվածը, կարելի է գալ այն եզրահանգմանը, որ առավել նպատակահարմար թվագրումը դեկտեմբերի 13-ն է, երբ սկսվեցին ռազմական բուռն և լուրջ գործողություններ Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև: Վրաց-հայկական ռազմաճակատում գործող Հայկական զորքերի թվակազմի մեջ ներգրավվեցին 3-րդ բրիգադի 5-րդ և 6-րդ հայկական գնդերը՝ իրենց տրամադրված հրետանային դիվիզիոնով, որոնք տեղակայված էին Ղարաքիլիսայում և Դիլիջանում, 2-րդ հետևակային գունդը՝ 6-րդ հրետանային մարտկոցով, 4-րդ գունդը, որից մեկ գումարտակ արդեն ուղարկվել էր Ախալքալաք, գնդապետ Կորոլկովի հեծյալ գունդը, որը տեղաբաշխված էր Շահալի-Վորոնցովկա ուղղության վրա⁷:

Ս.Վրացյանը իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում բերում է այդ պատերազմին մասնակցած զորամիավորումների մասին բավականին ամբողջական տվյալներ. «Գործողություն սկսող զորամասի մեջ մտնում էին հետևյալ միավորները. աջ թևում՝ փոխգնդապետ Կորոլկովը 6-րդ գնդի 2-րդ վաշտով, 2 գնդացիով, 3 հարյուրյակ ծիավորով և միլիցիոն գնդի 4 վաշտով: Կենտրոնում՝ փոխգնդապետ Նեստերովսկին 4-րդ գնդի 2 գումարտակով, 4 գնդացիով, 7-րդ լեռնային մարտկոցը 2 թնդանոթով: Ձախ թևում՝ գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանը 5-րդ գնդի 3 գումարտակով, 12 գնդացիով, 4-րդ լեռնային մարտկոցը 3 թնդանոթով: Ընդհանուր պահեստ՝ հրամանատար գնդա-

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ջավախք. Պատմության Ուրվագծեր. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչ., 1999, էջ 33: Տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր.: «Ձանգակ - 97», 2003, էջ 301:

² Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920), Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, էջ 87:

³ Տե՛ս Великая Октябрьская Социалистическая революция. Энциклопедия. Издание третье, дополнение. Москва, «Советская энциклопедия», 1987, с. 45:

⁴ Гусейнзаде Рауф Алишир оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом «Апострофф», 2014, с. 480:

⁵ Вачнадзе М. и др. Указ. соч.: Տե՛ս <http://www.litmir.net>:

⁶ Каземзаде Ф., Указ. соч., с. 175-177:

⁷ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 87-88:

պետ Միրիմանյանը 4-րդ գնդի 3 վաշտով, 4-րդ գնդի ձիավոր հետախույզներով և 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանոթներով: Ջորամասի ուժերի համագումար թիվն էր՝ 28 վաշտ, 26 գնդացիր, 7 լեռնային թնդանոթ, 4 հարյուրյակ ձիավորներ: Այս համեստ ուժերով սկսվեց հայ-վրացական պատերազմը»¹:

Ավելի ընդհանրացնող տվյալներ այդ պատերազմին մասնակցած հայկական բանակի թվաքանակի մասին հանդիպում ենք ՀՀ զինվորական առաջին նախարար գեներալ Հախվերդյանի հուշագրությունում. «վաշտերը 100-200 անձնակազմ ունենալու պայմաններում զորամասերի անձնակազմի քանակը պետք է կազմեր 6000 սվին, 2000 աշխարհագրորայիններ և 16-20 հրանոթ»²: Ի դեպ հարկ է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր բանակի թիվն ըստ Հովհ. Քաջագունու կողմից 1919 թ. աշնանը ԱՄՆ-ի կառավարությանը ներկայացրած հուշագրի տվյալների ևս այնքան մեծ չէր, և հասնում էր 1919 թ. հուլիսի վերջերին 18 հազար հոգու³, որից ինչպես արդեն տեսանք վերը, 6000 հոգի գտնվում էր հայ-վրացական ճակատում:

Սակայն հայկական բանակի զորամասերը անցնելով սարդարապատյան ճակատամարտաշարքի բովով (որի մասին հիշողությունները դեռևս բավականաչափ թարմ էին), բավականին թրծվել էին և մարտունակ էին, և դեռևս նրանցից հեռու էին քեմալաբուլշևիկյան քայքայիչ քամիների հովերը, աշխարհաքաղաքական իրավիճակն էլ դեռևս այնքան սարսափելի չէր, ինչպես 1920 թվականի դեկտեմբերին, իսկ դաշնակիցներն էլ ահռելի խոստումներ էին տվել: Այնուհանդերձ, այդ փոքրաթիվ բանակի իրական հնարավորությունները բավականին համեստ էին, հատկապես զինվածության, և հանդերձավորման, ռազմամթերքի և սննդամթերքի առումով: Հայաստանի ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, բազմաճակատային գաղթականությունը իր պրոբլեմներով հանդերձ իր ծանր կնիքն էր թողնում այդ ամենի վրա: Ավելացրած դրան, վրացական զորքերն ավելի լավ էին հագեցած տեխնիկայես նաև այն առումով, որ նրանց ուղեկցում էին 3 զրահագնացքներ, որոնք հզոր ուժ էին ներկայացնում: Հետագայում պարզվել է, որ Հայաստանի դեմ գործող վրաց զորքերի թիվը կազմել է 12 հազար սվին⁴, այսինքն գրեթե 2 անգամ ավելի հայկական զորքերից: Դա շատ պատկերավոր է նկատել Ս. Վրացյանը. «Այստեղ կարող եմ ասել, որ Հայաստանը բոլորովին անպատրաստ էր նման պատերազմի համար, բայց ժողովուրդը և բանակը այնքան վրդովված էին վրացիների անիրավ վերաբերմունքից, որ կռվեցին արտակարգ քաջությամբ: Ընդհակառակն, վրացիները, որ ամեն տեսակետից գերազանց վիճակի մեջ էին, ունեին առատ ռազմամթերք, ուտելիք, հաղորդակցության միջոցներ, պատերազմի համար անհրաժեշտ մեքենայական սարքավորում, Պերմանիո աջակցությունը իրենց թիկունքում, զարմանալի կերպով ապիկար դուրս եկան»⁵:

Իսկ ահա հայ մեծագույն բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը Անդրանիկ Օզանյանին 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին ուղարկված նամակում պատերազմի այս պատճառների ու սկզբի մասին շատ պատկերավոր նկատում է. «Լուռեցիները վրաց զորքերի լրբությունից կատաղած հարձակվել են նրանց վրա, և առաջ է եկել կանոնավոր պատերազմ: Վրացիք նահանջել են մինչև Բորչալու՝ տալով բավական սպանվածներ և գերիներ:

Ջբաղված ենք էդ կռիվը վերջացնելու գործով»⁶:

Եվ այսպես դեկտեմբերի 13-ին հայկական զորքերը ձեռնամուխ են լինում Լուռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրամանի կատարմանը: Հայկական զորքերի հարձակումը նախատեսված էր իրականացնել Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Սանահին-Օփրեյլթ-Այրում ուղղությամբ:

¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 230:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 8:

³ Տե՛ս Քաջագունուի Յովհ., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., «Մ. Վարանդեան» հրատարակչություն, 1993, էջ 17:

⁴ Տե՛ս «Կայծ», Երևան, 22 հուլիսի, 1919 թ., № 22:

⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. Ե. հատոր, Բէյրութ, տպարան «Համագային», 1966, էջ 42:

⁶ Թումանյան Հովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Եր.: ՀՀ ԳԱԱ, 1999 (նամակներ), էջ 299:

Կռիվների առաջին օրվա արդյունքները գոհացուցիչ էին հայկական կողմի համար, չնայած գարհուրելի ցրտերին և այն հանգամանքին, որ մեր զինվորները տաք հագուստից զուրկ էին: Ուշագրավ է Ալ. Խատիսյանի այդ օրերի նկարագրությունը. «Հայերը համոզուած էին, որ իրենց գործը արդար է: Եւ, ընդհանրապէս, պետք է ըսել, որ պատերազմը ժողովրդական էր, հակառակ ցուրտին և սովին: Հոգեբանօրէն մեր ժողովուրդը կը մղուէր դէպի ազատ ելք, որ փակուած էր Վրաստանի կողմէ: Այնտեղէն էր, որ կը սպասէին հաց եւ յարաբերութիւն արտաքին աշխարհի հետ:

Պատերազմը կը մղուէր շատ փոքրիկ ուժերով, կանոնաւոր կշուող զինուորներու թիւը 1000-էն աւելի չէր, բայց անոնց միացած էր Բորչալուի գաւառի ամբողջ հայութիւնը, որ կատաղօրէն կը կռուէր ձգտելով միանալ Հայաստանին»¹:

Կարծում ենք, որ որոշ հարցեր, այդուհանդերձ, որոշակի պարզաբանման կարիք են զգում: Կարծում ենք, որ դժվար է համերաշխվել Ռ. Հովհաննիսյանի տեսակետի հետ, երբ նա պնդում է հետևյալը, ինչը գործնականում հակասում է պատմաքննական խորքային եզրահանգումների տրամաբանությանը և կեղծ տպավորություն ստեղծում, որ հայկական ռազմա-քաղաքական շրջանները խնամքով նախապատրաստվել էին վրացիների հետ ռազմական առճակատմանը: Եվ այսպես, վերջինիս պնդում բառացի հետևյալն է. «Ձեռք զցված հայկական փաստաթղթերը, որոնք հետագայում հրապարակվեցին վրացական կառավարության կողմից (իսկական անգլոսաքսի հայկականացված մտածելակերպ և հայեցակետ է հիշեցնում - Վ. Վ.), մատնանշում էին, որ Երևանը մանրամասն ծրագրեր էր նախապատրաստել մինչև Խրամ գետն ընկած հողերը գրավելու համար, և հայկական ռազմական գործողությունները կարծես հավաստում էին այս փաստաթղթերի իսկությունը»²:

«Հ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված հեռագրում դեկտեմբերի 13-ի հեռագրում [N 5599] Վրաստանի Արտաքին Գործերի մինիստր Եվգ. Գեգեչկորին ի պատասխան հայկական կողմի հեռագրի (N 6913) ընդգծում էր Վրաստանի կառավարության դիրքորոշման մասին, ըստ որի անթույլատրելի էր համարվում որևիցե միջամտություն իրենց ներքին գործերի մեջ, որ դա վերաբերում է Ղարաքիլիսա-Լոռու զորամասի կողմից ՀՀ կառավարությանը ներկայացված զեկուցմանը, որում փաստեր են բերված եղել վրացական զորքերի անօրինականությունների մասին: Եվ հակառակը, վրաց նախարարը վերոհիշյալ հեռագրում, կեղծելով փաստերը, պնդում էր, թե նոյեմբերի 9-ից սկսած հայկական մի քանի զորամասի հայկական ծառայության շտաբի և օբեր-օֆիցերի հրամանատարությամբ կոտորվել է համարյա ամբողջ վրաց սահմանապահ զորախումբը, մնացածները գերի են վերցվել: Նշելով, որ արյունահեղությունը կանխելու նպատակով իրենք նոյեմբերի 14-ին Սանահին են ուղարկել պատվիրակություն, որի կազմի մեջ ներգրավված են եղել Հայոց Ազգային խորհրդի երեք անդամներ: Եվգ. Գեգեչկորին կեղծավորաբար հավաստիացնում էր, որ մինչ այդ իրենք զենքի չեն դիմել, և ըստ այդմ հանուն երկու եղբայրակից ժողովուրդների խաղաղ համակեցության առաջարկում էր «ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ դադարեցնելու համար արյունահեղությունն ու պատժելու այն անպատասխանատու անձերին, որոնք մեղավոր են այդ ցավալի դեպքերի համար»³:

Ի պատասխան, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը 1918 դեկտեմբերի 14-ի հեռագրում (913) ի պատասխան Վրաստանի Արտաքին Գործերի մինիստրի հեռագրի (N 5599) ընդգծում էր, որ դեռ դեկտեմբերի 10-ից հայկական կառավարությունն առաջարկել է անմիջապես վրացական զորքերը դուրս բերել Ջաքաթալայի և Բորչալուի հայկական մասից, միակ նպատակը համարելով վրացական և հայկական զորամասերի միջև ընդհանրում կանխելը, այնուհետև հիշեցնում վրացական կողմին, որ ռաջարկություն անելը դեռ չի նշանակում միջամտություն Վրաստանի ներքին գործերին, ինչպես

¹ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը. Բ. տպագրութիւն, Բէյրութ, տպարան Համազգային, 1968, էջ 127-128:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Առաջին Տարին, 1918-1919, Ե., «Տիգրան Մեծ», էջ 118:

³ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 17 դեկտեմբերի, 1918 թ., N 21:

պնդել էր Վրաստանի արտգործնախարարը իր նախորդ դիմումագրում, քանզի այդ տարածքը միշտ էլ կազմել է Հայաստանի անկապտելի մասը: Ըստ այդմ վրացական կողմին առաջարկվում էր ձեռնպահ մնալ ագրեսիվ գործողություններից տեղական ազգաբնակչության նկատմամբ, որը չի ցանկանում Վրաստանի հետ միացումը, որին ի հակառակ այդ տարածքը իր համար հաստատապես ամրապնդելու համար վրացական իշխանությունները ձեռնարկեցին արշավանք խաղաղ ազգաբնակչության նկատմամբ՝ ընկերակցելով արյունալի և դաժան բռնությունների, ընդհուպ մինչև հրետանակոծության ենթարկելով հայկական գյուղերը, ավելացնելով, որ այդ ամենին հայկական կառավարությունը չի կարող անմասն մնալ: Վերջում կոչ էր արվում սեփական նախաձեռնությամբ զորքերը դուրս բերել, որի դեպքում միայն հայկական պատվիրակությունը կարող հարաբերության մեջ մտնել, և վերականգնել խաղաղ համակեցությունը երկու ժողովուրդների միջև¹:

Արտաքուստ, դատելով այս և մի շարք այլ փաստաթղթերի հպանցիկ դիտարկումից, թվում է, թե վրացական կողմը ձգտում էր ամեն կերպ հայ-վրացական կնճիռը համահարթել խաղաղ միջոցներով, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն անհետևողականություն էր դրսևորում այս խնդրում, չնայած չի կարելի միանշանակ դատել այդ մասին: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին տեղի ունեցած Թիֆլիսի քաղաքային դումայի նիստը, որը լսեց քաղաքագլուխ Էլիավայի զեկուցումը հայ-վրացական միջադեպի մասին: Նիստում Ելույթ ունեցած Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր Եվգ. Գեգեչկորին, անդրադառնալով երկու հանրապետությունների միջև փոխանակված նոտաներին, կեղծելով և աղձատելով առկա փաստերը, ստահոդաբար պնդեց, թե իբր հայոց կառավարությունը միշտ խուսափել է կոնֆերանսից և այժմ ուզում է զենքի ուժով լուծել խնդիրը: Դումայի խմբակցությունների սակայն կային որոշ տարակարծություններ, և դա արտահայտվում էր նրանում, որ վերջիններս պնդում էին, որ իրենք լավ ծանոթ չեն հայոց կառավարության տեսակետներին: Ի վերջո, մենչևհիկների կողմից առաջարկվում է երկկողմանի մի բանաձև, որի առաջին մասում ցանկություն էր հայտնվում՝ վեճը լուծել խաղաղ ճանապարհով, իսկ երկրորդում՝ դրա իրագործման համար նախապայման էր դրվում՝ *status quo ante bellum* մինչև ռազմական գործողությունների սկսվելը, ասել է, որ ամեն մի կողմ զորքերը նախկին դիրքերը վերադարձնի: Եվ այսպիսով, քվեարկությամբ առաջին մասը ընդունվեց միաձայն, մեկ ձեռնպահով /Վեչապելի/, իսկ երկրորդ մասը՝ մերժվեց 40 ձայնով ընդդեմ 34-ի, և այս անգամ մենչևհիկների բանաձևին դեմ ձայն տվեց սոցիալ-դեմոկրատական ընդդիմությունը²:

Սակայն այս ամենը ոչ մի արդյունքի չհանգեցրին, ռազմադաքական առձակատումը Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև աստիճանաբար դառնում էր անհերքելի իրողություն և ի վերջո վերաճեց պատերազմի:

Ваник Вирабян, О вопросе грузино-армянской войны 1918 года. В статье раскрываются позиция и отношение историков, очевидцев и партийно-политических деятелей к ключевым вопросам поводов, причин и начала грузино-армянской декабрьской войны 1918 года. Освещается не только вопрос относительно подстрекателя этой войны, а также полемика вокруг начала этой войны: 9-го или 13 декабря: В основу принимается 13 декабря, когда исчерпав все варианты мирного урегулирования спорных вопросов Лори-Ахалкалаки, правительство Армении дал разрешение армянскому военачальнику Дро отдать приказ армянским войскам перейти в наступление с целью защиты армянского населения от нашествий грузинских войск, вошедших на территорию армянской Лори, в частности по поводу восставшего армянского села Узунлар/Озун/ и др.

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 18 դեկտեմբերի, 1918 թ., № 22:

Ключевые слова: грузино-армянская война, республика, Закавказье, Армения, Грузия, армия, Дро, Лори-Ахалкалак, Борчалу.

Vanik Virabyan, About the Georgian-Armenian war in 1918. The article illustrates the position and attitude of historians, eye-witnesses, party-political leaders over the problem of the motives, reasons and beginning of Georgian-Armenian war of December 1918. In article is researched not only the problem of provoking this war, but also the debates about the beginning of Georgian-Armenian war of 1918, 9th or 13th of December 1918. The 13th of December is taken as the beginning of war, when the well-known Armenian commander Dro was ordered by the government of the Republic of Armenia to lead the Armenian troops who entered the Armenian Lori to help the population of this territory, and particularly the Armenian village Uzunlar /Odzun/ against the aggression of Georgian troops.

Key words: Georgian-Armenian war, republic, Transcaucasia, Armenia, Georgia, army, Dro, Lori-Akhalkalak, Borchalu.